

ӘОЖ 584.18

ҚАЗАҚТІЛДІ БАҚ-ТАҒЫ ЖУРНАЛИСТІК ЗЕРТТЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Құрақ Гүлбарам Айбарқызы

kurak.gulb@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
«Репортерлік іс» мамандығының 1 курс магистранты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.д., профессор М.Б.Шиндалиева

Журналистік зерттеу – қазақ журналистикасындағы жаңа және қажетті жанрлардың бірі. Шетелдік зерттеушілердің пікірінше, бұл жанр АҚШ-та ХІХ ғасырдың соңында дүниеге келді. Кейбір жазбаларда олардың авторлары ХХ ғасырдың басында «макрейкерлер» деп аталды. Ресейде зерттеу әдісін алғашқылардың бірі болып тарихшы, жазушы және публицист, «Пугачев тарихының» авторы А.С. Пушкин қолданды. «Журналистік зерттеу» терминінің көптеген анықтамалары бар. Сонымен қатар, кейбір журналистер бұл жанр түрі көбінесе әлеуметтік әділеттілік пен есеп беру мәселелеріне қатысты қоғамдық ақпарат пен деректерді белсенді пайдалануды қамтитынын айтады.

(Story-Based Inquiry: a manual for Investigative Journalists), «Журналистік зерттеу бойынша нұсқаулық», ЮНЕСКО жариялаған бұл еңбекте терминді келесідей анықтайды: «Зерттеу журналистикасы билік басындағылардың біреуі әдейі жасырған немесе кездейсоқ ақпарат пен жасырын деректерді оқиғаларды қалың көпшіліктің назарына ұсынады. Мұндай іс-шаралар құпия және қоғамдық сияқты көптеген көздер мен құжаттарды пайдалануды талап етеді». Голландиялық-фламандтық журналистер қауымдастығы (VVOJ) журналистік зерттеуді «сыни және терең журналистика», - деп сипаттайды.

Алайда, кейбір журналистер өздерінің кез келген репортаждарын іс жүзінде журналистік зерттеу деп санайды. Бұл жерде бір ақиқат бар, зерттеу әдістерін жас журналистер де, бірнеше жылдар бойы журналистика саласында еңбек етіп келе жатқан авторлар да кеңінен қолданады. Зерттеу мақаланың сәтті шығуы автордың тәжірибесіне де байланысты.

Тәжірибелі журналистер зерттеу журналистикасының ең жақсы мысалдары мұқият ойластырылған әдіснаманы қолданады, оның ішінде бастапқы көздермен мұқият жұмыс жасау, гипотезаларды қалыптастыру және бақылау, сондай-ақ деректерді мұқият тексеру. Зерттеу материалдарын әдетте 1-2 күн ішінде жасауға болмайды. Мұқият зерттеу үшін уақыт қажет. Иллинойс университетінің журналистика саласындағы «Knight Chair of Journalism» орталығының қызметкері, көптеген жылдар бойы журналистер мен зерттеуші редакторлар ұйымының (Investigative Reporters and Editors) атқарушы директоры Брант Хьюстон: «Журналистік зерттеу өте маңызды, өйткені ол бізге жаңа әдістер мен тәсілдерді үйретеді, шындықты халыққа жеткізеді», – деді.

Ресейлік ғалым Л.З.Чиликина атап өткендей, ТМД елдерінде журналистикалық зерттеу ХХ ғасырдың 70-ші жылдарында белсенді дами бастады. «Литературная газета» басылымында зерттеу бөлімі құрылып, «ЛГ эксперименттері», «Мораль және құқық», «Жаңа тарих» айдарымен сыбайлас жемқорлыққа қатысты материалдар жарияланып отырған. 90-шы жылдары журналисттік зерттеулер мемлекеттік институттардың қызметін әлеуметтік бақылаудың қуатты құралдарының бірі ретінде қарастырыла бастады, сондықтан жасырын ақпарат алуға қабілетті журналистерге сұраныс пайда болды.

Қазақ басылымдарындағы журналистік зерттеулерді қарастыра келе, оның негізгі мақсаты: қоғамның назарын аударатын құбылыстар, оқиғалар, сыбайлас жемқорлық жағдайларын жариялау; жасырын саяси, экономикалық, әлеуметтік-тұрмыстық қылмыстарды ашу екіні анықтадық. Журналист өз мақаласында жасырын мәліметтерді әшкерелей отырып, сөзсіз дәлелдерді ұсыну арқылы мәселені шешіп, халық назарына ұсынады.

Журналистиканың майталманы Н.В.Четвертковтың пікірінше, зерттеу журналист үшін қиын және қауіпті, баспа түрінде өте кең таралған аналитикалық жанр болып есептеледі. Онда автор өз бастамасы бойынша көбіне «өзекті» оқиғалардың себеп-салдарлық байланыстарын ашады [1,102-б.].

Журналист зерттеу мақалаға дайындық кезінде танымдық процесінде әңгімелесу, сұхбат, құжаттарды зерттеу, эксперимент сияқты ақпарат көздерімен жұмыс жасайды. Тақырыпты ашу, жиналған ақпаратты оқырманға жеткізу, мақаланың жақсы шығуы үшін журналистке индукция, талдау, синтез, гипотетикалық әдіс, дедукция, арихизм және т.б. әдістер көмектеседі. Сонымен қатар, мұндай мақалаларды жазуда деректерді жүйелеу және жіктеу қабілеттері өте маңызды.

Қазақ баспасөзінде журналисттік зерттеу мәтінін жасау барысында ақпаратты ұсынудың әртүрлі әдістерін қолданады: мәлімдеме, констатация, дәйексөз, персонализация және т.б. Сараптамалық жанр бола отырып, аталған жанр мақалалары, хат-хабарлардың, эксперименттің, сараптамалық репортаждың ерекшеліктерін қамтиды. Журналистік зерттеудің ерекшелігі, көбінесе ақпараттың жасырын болуымен, құпиялылығымен, оның көздерін құпия сақталу қажеттілігімен, публицистің танымдық іс-әрекеті жүретін қауіпті жағдайлармен және зерттеуші журналистің абсолютті тәуелсіздігімен анықталады.

Ресейлік ғалым А.А.Тертычный журналистік зерттеуді олардың тақырыптарына қарай жіктейді: саяси, экономикалық, әлеуметтік, сыбайлас жемқорлықты тергеу, экологиялық қылмыстарды тергеу, тарихи құпияларды зерттеу. Айқын құрылым, материалдардың дизайны оларды тартымды етеді, материалды жақсы қабылдауға ықпал етеді [2,124-б.].

Кейде зерттеуді қызықты және бұқаралық аудиторияға қолжетімді ету үшін баспа басылымдары пропорция, орындылық сезімін жоғалтады. Мақала материалдарының жетіспеушілігі, күмәнді сенсацияға ұмтылу, тексерілмеген ақпаратқа сүйенуге әкеліп соғады, бұл журналистің кәсібилігін жояды. Егер, авторлар материалды бірнеше тексеруден өткізіп, сенімді деректерге сүйенсе ғана сәтті мақала болады. Ең нашар жағдайда, олар өздерінің және басылым беделіне нұқсан келтіреді және аудиторияның бір бөлігін жоғалтады. Кейбір жарияланымдарда газет тілінің стандарттар үйлесімінен бас тарту байқалады; олар сөйлеу стилінің элементтерін, вернакуляцияны, соның ішінде вулгаризмді, жаргонизмді белсенді қолданады.

Кейде зерттеу мақалаларды оқи отырып, шамадан тыс бос сөздің артында сараптамалық жетіспеушілік байқалатынын түсінеміз. Деректердің көптігіне қарамастан, материал талғампаз оқырманға арналған жеңіл болып көрінуі мүмкін. Журналистік зерттеу – бұл көбіне қоғамдық проблемалар, сыбайлас жемқорлық, заң бұзушылықтар, қызмет бабын теріс пайдалану немесе бұрын қандай да бір себептермен қоғамнан жасырын болған ақпарат туралы жазылатын журналистиканың жанры болғандықтан, бар ақпаратты дұрыс қолдана білген абзал.

«Егемен Қазақстан» басылымының 2018 жылғы басылымының бесінші санында «Планшет зауыты мөшек тігетін болды» деген тақырыпта зерттеу мақаласы жарияланған

болатын. Мақалада Нұр-Сұлтан қаласындағы Астана LRT объектісінің салыну барысы, тоқтап қалу себебі туралы жазылды. Зерттеу жүргізген автор анонимді болып қалуды жөн көрген. Материалда объектінің салыну барысында қызмет еткен көптеген компаниялар мен шенеуніктердің аттары аталып, бірақ, сұхбат алынбаған. Зерттеуді оқи отырып, оның екі жақты болу маңыздылығы байқалады. Яғни, зерттеуді жүргізуші, зерттеу объектісіне қатысты барлық киіпкерлерден сұхбат алуға тырысуы қажет.

Қазақтілді бұқаралық ақпарат құралдарындағы журналистік зерттеулерді оқып, қарастыра отырып оның жазылу барысындағы негізгі ерекшеліктерді қарастырсақ:

- Журналист белгілі бір жоспарды ұстанған кезде ғана сәтті журналистік зерттеу жүргізе алады. Яғни, журналистік зерттеуді бастамас бұрын, оны жүргізудің нақты жоспары болуы керек;

- Журналистік зерттеу жүргізу үшін тақырыпты таңдау өте маңызды қадам болып табылады. Журналист заңның қайда бұзылғанын және билікті теріс пайдалану қай жерде болғанын білуі керек;

- Зерттеу тақырыбының қоғамдық маңызы болуы керек екенін ұмытпаған жөн. Егер, сіз оқырманы жоқ тақырыпты зерттегіңіз келсе, осы тақырыпқа уақыт жұмсамаңыз;

- Журналист кез келген салада журналистік зерттеулер жүргізе алады, бірақ ол тергеудің мәні қылмысты, парақорлықты және заң бұзушылықты анықтау екенін есте ұстауы керек;

- Журналист саясат саласында тергеу жүргізгісі келсе, ол сайлау науқандары, партиялық қызмет, мемлекеттік қызметке тағайындаулар, заңнама және саясаткерлердің табысы туралы декларациялар бойынша тергеу жүргізе алады;

- Жеке қаржы бойынша ашық деректер: банктер, кредиттер, корпоративтік қаржылық сақтандыру, инвестициялық нарыққа қатысушылар журналистік зерттеулер үшін жақсы тақырыптар болуы мүмкін;

Журналистік зерттеуді жаңадан бастағандар үшін көбінесе қоғамдық мәселелерге қатысты тақырыптарды зерттеуден бастау ұсынылады. Білім беру, денсаулық сақтау, коммуналдық қызметтер, аз қамтылғандарға арналған жәрдемақылар, мемлекеттік әлеуметтік бағдарламалар және т.б. салаларда журналистік зерттеулер жүргізген абзал. «Қазақ киносының қайғысы» атты Ерсайын Төлеубайдың «Егемен Қазақстан» газетінің 2017 жылғы алтыншы санында жарияланған зерттеу мақаласын қарастыратын болсақ, журналист емес авторлардың басылымға жариялайтын зерттеу мақалаларының қандай ерекшелігі болатынын байқау мүмкіндігі бар. Мақалада қазақ кино өнеріндегі қазіргі фильмдер талданады. Аталған өнер саласында жүрген режиссерлар мен өкілдердің кейбір қателіктері әшкереленіп, бөлінген мемлекеттің қаражат туралы ақпараттарды да кездесіруге болады. Бірақ, автор көптеген деректерді негіздемеген. Журналистің зерттеу материалдарын жазу барысындағы нақты мақсаты сол дереккөздерді айту арқылы, шындыққа халықтың көзін жеткізу. [3]. Осы мақаланы жазу барысында журналистік зерттеудің тағы бір талабы – гипотезаның болуы және оны растау екенін түсіндік. Гипотеза – бұл журналист зерттеуінде дәлелдейтін немесе жоққа шығаратын болжам, түсінік немесе мәлімдеме. Гипотеза тақырыпты және тергеу процесін нақтылайды. Гипотеза келесі сұрақтарға жауап беруі керек: «Кім? Не? Қалай? нәтижесінде заң неге бұзылады және салдары қандай?». Тақырыпты ашу үшін негізгі сұрақтарды тұжырымдау маңызды. Сұрақтарға жауаптар гипотезамызды дәлелдеуге немесе жоққа шығаруға көмектеседі. Тақырып бойынша пікірлер мен түсініктемелер жинау үшін қажет бағалау сұрақтарын тұжырымдау керек.

Журналистік тергеудің келесі бөлігі – ақпарат көздері. Қойылған сұрақтарға жауап табуға көмектесетіндер кім және оларды қайдан табуға болады? Маңызды ақпараты бар адамдардан басқа, құжаттар, ұйымдар, әлеуметтік желілер, мұрағаттар, дерекқорлар, бұқаралық ақпарат құралдары ақпарат көзі бола алады. Ақпаратты жинап, зерттеуді жүргізіп болған соң, бас сұхбатқа барамыз. Бас сұхбаттың мақсаты – зерттеудің бас кейіпкерінің түсіндірмелері мен түсініктемелерін алу. Барлық қажетті ақпаратты тауып, жалпы сұхбат жүргізгеннен кейін, мәтінді орналастыруға, өңдеуге көшуге болады.

Журналистік зерттеу аяқталғаннан кейін, дайын материал жарияланбас бұрын заңды сараптамадан өтуі керек. Құқықтық сараптама журналист жұмыс істейтін немесе зерттеу жүргізетін журналистің де, БАҚ редакциясының да қауіпсіздігінің кепілі болып табылады. Журналистік зерттеулер жүргізудегі ұсыныстардың бірі мұрағатты сақтау. Көптеген авторлар алдағы уақытта сол зерттеулерін жалғастыратын болғандықтан, жиналған материалдар болашақта тақырыпқа тезірек оралуға көмектеседі. Сонымен қатар, егер зерттеу кейіпкері сотқа жүгінсе, материалдар дәлел бола алады. Журналист зерттеу жүргізу кезінде жоғарыдай мәселелерге тап болуы мүмкін. Яғни, журналистке қарсы қылмыстық немесе әкімшілік іс қозғалуы мүмкін заңды тәуекел әрқашан бар. Журналистің беделіне, жұмысына және денсаулығына немесе оның жеке өміріне зиян келтіру қаупі әрқашан авторды мазалайды. Кез келген зерттеуші журналист үшін ықтимал тәуекелдерді азайту үшін журналистік зерттеу жүргізу кезінде жоғарыда аталған схеманы ұстануды ұмытпау керек. Журналистік зерттеу журналистиканың ең күрделі жанры деп айтуға толық дәлелдер бар. Бір жағынан, журналист әлеуметтік функцияны орындайды, екінші жағынан қоғамның проблемаларды ашады[4,64-6].

Журналистік зерттеу барысында Қазақстандық БАҚ-та бірқатар жоғары марапаттарға ие болған мақалаларға көз жүгіртсек, саяси немесе экономикалық нәтижеге қол жеткізу мақсатында жарияланып жүрген бірнеше өзекті тақырыптар бар:

- экстремистік саяси ұйымдардың қызметін әшкерелеу;
- лауазымдық жағдайды теріс пайдалану деректерін анықтау;
- ұрланған немесе орынсыз пайданылған капиталды халық назарына ұсыну;
- экологиялық мәселелер;
- тарихи құпия деректерді зерттеу;
- әлеуметтік және қоғамдық оқиғаларды зерттеу;
- денсаулық сақтау саласындағы жанжалдар және тағы басқалар.

«Әкімдері қашаған» зерттеуінде автор Гүлайым Шынтемірқызы, барлық журналистік зерттеулер жазу талаптарын қолданғанға ұқсайды [5]. Материалда Ақтау қаласының жанындағы Сайын ауылының жағдайы туралы айтылған. Барлық ақпараттар дереккөздерімен берілген. Ауыл әкімінен сұхбат алынған, мақаланың басылып шаққаннан кейін ол аудан әкіміне жолданған. Журналистік зерттеудің басты мақсаты халықтың көкейіндегі сұрақ немесе мәселені зерттеп, белгілі құзырлы органдардың қаперіне салу. Аталған мақала авторының сәтті зерттеуінің арқасында, ол өз оқырмандарын тауып, мәселе шешілу үстінде.

Қорыта айтқанда журналистік зерттеу қазіргі таңдағы қазақ бұқаралық ақпарат құралдарында ойып тұрып орын алған жанр болып есептеледі. Журналистік зерттеудің арқасында көптеген басқа саланың тісі бата бермейтін, құпияға толы қылмыстардың беті ашылып, қоғамға айтарлықтай үлес қосып жүрген сала. Журналистиканың нақты миссиясын орындайтын, «төртінші билік» атауына лайық ететін сала. Алайда, жанрды зерттеу біздің елімізде шетелге қарағанда бәсеңдеу болып тұр. Осы әлсіздіктің орнын толтырып, кішкене де болса, үлес қосуды жөн көрдік. Әсіресе қазақтілді басылымдардағы аталмыш саланың орны әлі байқаламаса да, кем-кетігін түзеу қажет. Басылымдардағы зерттеулерді оқи отырып, жылдан жылға жанрдың өзектілігі артып келе жатқанын бақылауға болады. Әрбір газеттің өзіндік стилистикасы бұл жанрды да айналып өтпеген, әдеби немесе тарихи басылымдардан тарихи, әдебиет немесе өнер тақырыптарындағы зерттеулерді, әлеуметтік газеттерде қоғамдық, әлеуметтік, саяси тақырыптарды кездестіруге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Четвертков Н. В. Современная пресс-служба . 2002. - М.: - Галерея. 164с.
2. Тертычный. А. Старый журналист. 1997. - М.: Мир, 320 с.
3. Алдажұманов Қ. Атты әскер дивизиясының тағдыры. // Егемен Қазақстан. (№ 180). - 2018. - 24 қыркүйек.
4. Журналистское расследование: от теории к практике. 2003. - «М.: 64 с.

5. Шынтемірқызы. Г. Әкімдері қашаған. // Егемен Қазақстан. (№ 15). - 2018. - 24 қыркүйек.